

ДИАНА ИВАНОВА

**РЪКОПИС № 119 (137) ОТ КРАЯ НА XVII ВЕК И
КАРЛОВСКО-КУКЛЕНСКАТА КАЛИГРАФСКА ШКОЛА**

DIANA IVANOVA

**MANUSCRIPT № 119 (137) DATING FROM THE END OF XVII
CENTURY AND KARLOVO – KUKLEN CALLIGRAPHIC SCHOOL**

(Abstract)

The article explores a less widely-known and studied Damaskin dating from 17th century in the collection of Ivan Vazov National Library – Plovdiv. An analysis of the monument is made, whose graphical characteristics place it among the circle of the manuscript heritage of the Karlovo – Kuklen Calligraphic School. On the basis of an elaborate analysis it is proven that the monument was created at the end of the 17th century by an anonymous, highly educated man of letters, who, by way of his novelty practice, supports the tendencies of an accessible literary language, close to oral speech.

Keywords: Damaskin 119 (137), manuscript at the end of 17th century, Karlovo-Kuklen Calligraphic School

Началото на XVII в. отбелязва едно ново явление в българската книжнина: появяват се преводните поучителни слова на солунския проповедник Дамаскин Студит, т.нар. дамаскини, които се отличават от преводите от предходните векове по своя език, близък до говоримата реч, а книжовноезиковата ситуация се разширява с нова разновидност – книжовен език на говорима, народна основа (според определението на Е. Дьомина). Въпреки смутните времена по българските земи през XVII в., застрашени от природни бедствия, епидемии, глад, разбойнически набези, тази книжнина бързо се разпространява в югозападните райони, в Стара планина (Западна и Средна) и Средногорието, където се оформят и развиват редица писарски, а по-късно и калиграфско-художествени средища (в Рилския манастир, Етрополе, Тетевен, Троян, Враца, Ловеч, Търново, Карлово, Сопот, Елена, Котел, Аджар, Куклен и др. – вж. Райков 1971; Ангелов 1977; Василев 1980; Дьомина 1985; Караджова 1994; Радославова 2007; Радославова 2010; Младенова, Велчева 2013 и др.), които със своите забележителни образци дават началото на ранната новобългарска книжнина. Тези средища не са съществували изолирано, а са поддържали връзки помежду си¹, като

от един център на друг са се разпространявали образци (на художествена украса, шаблони на букви, правила за писане и др.), оформял се е кръг от книжовници и техни последователи, които са оказвали определено влияние върху писмената практика през XVII век, а и занаят.

Това се потвърждава и в най-новите изследвания на книжовните средища през XVII век от Д. Радославова (Радославова 2007; Радославова 2010), основани върху данни от 290 ръкописа (преписвани в 26 средища), които показват, че през този времеви отрязък се осъществява приемственост с предходната книжнина, но се създават и калиграфски и художествени образци, положили основата на нова трайна традиция. Сред тях преобладава богослужебната литература, но още в самото начало на века се появява и друг тип книжнина, новобългарските дамаскини, които през втората половина на XVII в. се свързват освен с манастирската и с енорийската градска и селска среда (Радославова 2010: 35). Особено активна книжовна дейност се развива в Търновската митрополия, включваща и Ловешката епископия с Етрополе и близкия до него манастир „Св. Троица“ (Варовитец), където се създава калиграфска традиция с писмо, наречено етрополски калиграфски полуустав (Райков 1971).

Задълбоченото проучване на българските книжовни средища през XVII век и тяхната продукция чрез използване на комплексна методика и единни критерии от Д. Радославова ѝ позволява да прецизира и уточни генезиса и връзките между отделните локални калиграфски традиции и да открие различните типове полуустав и местните му варианти (Радославова 2010: 39). Спирайки се на ръкописната продукция в Пловдивската митрополия и скрипторските центрове на територията ѝ – Пловдив и околностите му, Аджар (дн. Свежен), Карлово, Сопот, Куклен и др., тя посочва зараждането на нова местна практика, започнала от 20-те–30-те г. на XVII в., в основата на която ляга традиция, позната в науката като „средногорска“. Писмото е еднотипно с етрополския калиграфски полуустав, както посочва Д. Радославова, но канонът му носи и определени различия, като на функционално равнище това се изразява в модифицирането му чрез елементи на бързопис, чрез промяна на права в дъга и общ десен наклон, а по конкретна школовка (тип локално писмо) тя отбелязва „аджарско“ и „карловско-кукленско“ писмо (Радославова 2010: 18). Общият поглед на изследователката над паметниците от XVII в. и наблюденията ѝ върху калиграфията и характера на писмото на определен кръг паметници, в едни случаи подписани с името на книжовника, а други анонимни, но с много близка практика, ѝ позволява да предложи един предварителен списък на ръкописи, които могат да бъдат причислени към карловско-кукленската традиция (Радославова 2015: 241). Както тези констатации на авторката, така и някои нови проучвания в тази насока дават основание през последното десетилетие да се говори за Карловско-Кукленска калиграфска школа, определение, което ще бъде използвано и в тази статия². Най-яркият

представител на тази школа е знаменитият калиграф и книжовник Аврам йерей Димитриевич от Карлово (Ангелов 1976; Василев 1979; Петканова 2003; Тончева 2008 и др.), чиято по-ранна дейност се свързва със Сопотския манастир „Възнесение господне“, за нуждите на който книжовникът преписва Служебник (1656) и Минея за септември (1660). Други книги, излезли изпод неговото перо, са Богородични канони (1666), Псалтир (1669), както и богато украсеният Богослужебен сборник от 1674 (т. нар. Аврамов сборник³), съхраняван в Народната библиотека „Ив. Вазов“ (съкр. НБИВ) (вж. подробния опис на този паметник у Тончева (Тончева 2008; Тончева 2009)). Познавачите на дейността на Карловско-Кукленската школа с основание изтъкват прякото ръководство на Ав. Димитриевич в подготовката на калиграфи и това най-вече се вижда от практиката на Кръстьо Граматик, който по калиграфско изкуство се възприема като негов талантлив ученик и приемник. Името на Ав. Димитриевич се свързва и с преписването на двата троянски дамаскина: първи и втори (Ангелов 1977: 144; Василев 1979). В изданието на непознатия доскоро Ловешки дамаскин (съкр. ЛД) О. Младенова и Б. Велчева⁴ споделят наблюдението си, че писмото на една отделна част от ръкописа е доста сходно с практиката на Карловско-Кукленската книжовна школа (Младенова, Велчева 2013: 11).

В колекцията „Уникални и редки издания“ на НБИВ под № 119 (137) се пази ръкопис, съдържащ само едно от Дамаскиновите слова, а именно Слово за второ пришествие⁵. В описа на Б. Цонев се дават бегли сведения за ръкописа: че е написан с „въздрбно хубаво писмо“, на хубава хартия с воден знак корона със звезда и полумесец⁶, предпочита се употребата на ъ и по-рядка употреба на ъ (Цонев 1920: 205–206).

Ръкопис 119 (137) не е бил предмет на специално проучване, той се споменава спорадично в описи и някои изследвания с обобщаващ характер (вж. Райнов 1925; Христова и др. 1982; Младенова, Велчева 2013; Радославова 2015: 242). В описите (Цонев 1920: 205–206; Христова и др. 1982; дигитален опис на НБИВ) има разминавания относно авторството и времето на създаването му. Б. Цонев го определя най-общо като паметник от XVII в., а в дигиталния опис на ръкописната колекция на НБИВ ръкописът е причислен към работите на Аврам Димитриевич⁷ и е отнесен към началото на XVII в.

Паметникът представлява интерес както с оглед на цялостното му изследване, така и във връзка с уточняване на времепоявата му и типа на писмото, което би допринесло и за корекция на данните в съществуващите описи⁸.

Настоящото изложение има за цел да представи кратко описание на ръкопис 119 (137) и на неговите графични характеристики, да се сравни с атрибутирани ръкописи, представящи карловско-кукленската традиция, които биха ни ориентирали за взаимовръзките между тях. По този начин би могла да се докаже или съответно да се отхвърли хипотезата за авторството на Ав. Димитриевич. Да се открие обаче кой е конкретният преписвач, е

задача трудна, дори невъзможна, и това не влиза в обсега на настоящото изследване.

Описание на паметника

Ръкописът се състои от 7 тетради (8°), като основният текст завършва с л. 52 (съдържанието е последователно и не липсват части от основния текст). Вероятно 4 листа от седма тетрада са останали празни и по-късно са били използвани от друго лице, но само един лист от тях се е запазил (л. 53), изписан от двете страни (53а, 53б)⁹ с черно мастило. Останалите 3 листа от последната тетрада липсват – към това сочи и текстът на л. 53а, който няма заглавие и начало. Липсва също едната част (вторият лист) от предния форзац.

Хартията на ръкописа е качествена, жълтеникава, гланцирана (тип рипс), но не много плътна; състоянието на хартията е сравнително добро, на места има петна, най-вероятно от влага, но въпреки това текстът се чете добре.

Сигниране: началото на всяка тетрада – на гърба на листа долу вдясно е отбелязано нейното начало – буква с титла (а̇, б̇, в̇ ..., като на съседния лист съответната буква сочи следващата по ред тетрада). Оригинална пагинация на страниците липсва, но е налице късно сигниране с черен молив. (За мястото на СлД в предишни описания и сигнатури вж. Цонев 1920, № 137; Райнов 1925, № 26; Стоянов 1973, № 461; Христова и др. 1982).

Водни знаци: хартията е с воден знак корона със звезда и полумесец, контрамарка bV и трифил¹⁰. Знаците добре се виждат, но на отделни места не са съвсем ясни. Водният печат е седемзъбна корона с полумесец и звезда, като най-широката част на короната горе е ~ 45 мм, а височината ѝ ~ 35 мм; прегъвката при оформянето на тетрадата отделя звездата и полумесеца от короната. Височината на полумесеца е 14 мм, а ширината 15 мм; размерите на звездата са ~ 10 мм. Контрамарката, заемаща част от долното поле на листовите, е трифил с права дълга линия (прибл. 85 мм), пресечена на кръст от друга, по-къса линия, която свързва по средата знак b (положен хоризонтално в долното поле на листа) със знак V (едното рамо заема част от долното поле и завършва с пъпчица, а другото рамо се пада извън полето, в рамката на текста). Съответно знаците¹¹ с корона се падат на л. 5, 7, 14, 16, 20, 24, 29, 31, 35, 40; на полумесеца и звездата – на л. 9, 11, 17, 21, 26, 28, 33, 38, 42, 43; на контрамарката: л. 8, 15, 19, 23, 30, 32, 36, 39, 45, 49.

Водният знак и контрамарката са идентични с фиг. 515 от Филигранния албум на Радоман Станкович (Станкович 2012: 231), което показва, че хартията е произведена в периода 1680–1690. В този случай може да се предположи, че паметникът е преписван в границите на последните две десетилетия на XVII век. По сходство на водния знак и контрамарката на хартията той е твърде близък до ръкописи от Хилендарската сбирка: №

611 (около 1680 г.), № 630 (1670–1680), № 492 (1665–1675) (вж. Станкович 2012: 231). Следователно в описите и каталозите на българските ръкописни книги е необходимо да се въведе тази датировка на ръкопис 119 (137).

Размери на листове: 208/145 mm.

Размер на текстовото поле: 140/100 mm.

Мастила: мастилото на основния текст е тъмнокафяво, леко избледняло; допълнителният лист 53 (а, б) е изписан с наситено черно мастило; със същото мастило са написани отделни думи, букви и рисунки на предния форзац, което показва, че те са правени по-късно от друга ръка, от същата ръка по всяка вероятност са и маргиналните рисунки в средата на долното поле на л. 32а, л. 37а. С червено са изписани инициалните и главните букви, някои изнесени в полето, а други – в текста, както и богослужебните указания. Някои от миниатюрите в полетата също са с ярко червено или с кафяво мастило.

Подвързията е от дърво и кожа (тъмнокафява). Рамката на полето на двете корици е запълнена от бордюрен щемпел с флорални мотиви, орнаментирани са с геометрични фигури – правоъгълни и кръгови, в съчетание с дребни флорални елементи, в центъра е разположена розета от комбинирани трилистници и малки двойни кръгове. Книгата се е връзвала с ремък, който не е запазен.

Приписки. Копистът на основния текст не оставя приписки. На предния форзац се разчитат отделни думи, изписани с друг почерк и с друго мастило (наситено черно):

шето̀ра рѣпетона (л)истѣ
 топера ротас пиа азъ неж̄ ...
 А Е граматикъ ѿ
 николде ... мира
 ѿ градъ Оливень кн ч87о
 ѿ кѹра егзминьтъ
 сѣд книга

Освен посочените думи изписани са и отделни букви – най-горе: т, и, е, в, з, з, ѣ, к, л, м; в средата на листа: знаците голяма и малка носовка (ѡ, ѧ), т – в два варианта (с три части и т (хаста с байраче – 7), д, к, и, ж с вариант (особен знак, наподобяващ ж с непълна хаста или недовършена буква на голямата носовка). Вижда се и скелетът на предполагаем инициал¹². Има също и рисунки с трилистна детелина (три на брой) и отделно цялостно възпроизвеждане на детелина с права черта, които наподобяват компонентите на контрамарката на хартията (с изключение

на двата симетрични флорални (листни) елемента). Над нея има подобна рисунка, но е с размазано мастило.

Поради наличието на думата *azъ*, изписана над *граматикъ*, може да се предположи, че книгата е попаднала в ръцете на човек грамотен, но не така високо подготвен и школуван¹³, както преписвачът на основния текст. От почерка в приписките на предния форзац и от цвета на мастилото може да се допусне, че и текстовете на л. 53 са написани от същото лице. От приписката на предния форзац не става ясно каква е връзката между „граматика“ и „кир егуменьт“, нито връзката им със Сливен. Възможно е името *николъ* да се отнася за граматика, но според написаната дума *мира* (град Мира?) може да става дума за св. Николай от Мира (Мираклийски), но може да е и просто изписано име.

Текстът е подреден с разчертани от двете страни широки полета и редове (по 22 реда на лицевата страна и на гърба на листа), малките букви са от 5 мм до 7 мм, инициалните букви са около 20 мм. Ръкописът е написан на среден калиграфски геометризиран полуустав с лек десен наклон и по калиграфски белези и украса принадлежи към средногорския тип дамскини. Началната страница почти напълно е заета от богато украсената с полихромна растително-плетенична заставка (с кафяв контур са очертани плетеници с много възли, цветя и пъпки, оцветени в ярко- и тъмночервено, синьо, зелено), с три медальона с образи (в половин ръст) на Христос, Богородица и св. Йоан Предтеча в сини и червени одежди; Христос е изобразен с книга в лявата ръка. От двете страни на медальона с образа на Христос е изписано сакралното съкращение на името, симетрично разположено – *їс ѿс*, на Дева Мария – *д̄м* и на Йоан – *їѡ*. Едномедальонните и тримедальонните миниатюрни украси почиват на стари ръкописни образци, актуализирани чрез старопечатната украса. Те са характерни за ръкописната книжнина от XVII в. – XVIII в., вкл. и за дамскините, като украсата на книгите през XVII век превъзхожда продукцията от следващия век (Гергова 2004: 284).

Текстът на началната страница започва с инициала *з*, богато украсен с плетенично-растителен мотив, който е провлечен под основата на буквата, като са използвани същите цветове на заставката. Като изключим първия лист (1а), украсата на СлД е доста скромна – освен началната заглавка *з*, отбелязан е още един-единствен голям инициал – *Г*, изписан в червено и украсен с флорален повлек под основата на буквата (45 мм) на л. 14а, с 3 триъгълни петлици – едната в самия край на напречния компонент, а другите 2 симетрично разположени на хастата. Същото изписване на инициална буква *Г* намираме в приложените от Д. Радославова образци от Требник № 971 в НБКМ и от Канони на Иван Рилски в Рилския манастир 1/29 (вж. Радославова 1997: 115 – Табл. 3, обр. 5, л. 196; Табл. 5, обр. 4, л. 105а),

което красноречиво говори за мобилността на хора, книги, образци през „изискания“ и с високи естетически критерии по отношение на писмото XVII век (вж. за това Мусакова 2015), както и за връзките и влиянията между отделните скриптории. Украсата е с флорални стилизирани орнаменти, излезли извън очертанятия на самата буква. (Подобна украса на инициали има в Троянския дамаскин, а специално украсата на инициално Г съвпада с тази и в Празничния миней на Кр. Граматик).

На л. 37а – горе вдясно е изрисувана кафяво-червена везна, а долу пастица с риба, на л. 32а – пастица с две риби (и двете рисунки с пастицата са несръчно направени с черно мастило, в контраст с изящните миниатюрни рисунки, което предполага, че са добавени по-късно от друга ръка, възможно да е от лицето, което е написало приписката на предния форзац и на двата текста на л. 53, както вече беше отбелязано по-горе), антропоморфна указалка във форма на ръка със сочещ показалец на л. 35а, 48а, дребен полумесец на л. 15б, л. 16а; на л. 51а – красиво изписана с червено мастило фигура на дребен флорален елемент и геометрични форми – в основата с два кръга, външен и вътрешен, на л. 1б друг вид дребни флорални елементи и др.

Спазва се традицията да се отбелязват в полетата на текста богословските указания: $\text{п}\hat{\text{р}}\hat{\text{р}}\hat{\text{к}}\hat{\text{з}} \text{ } \hat{\text{и}}\hat{\text{с}}\hat{\text{а}}\hat{\text{л}}$ л. 2б, $\text{п}\hat{\text{р}}\hat{\text{р}}\hat{\text{к}}\hat{\text{з}} \text{ } \hat{\text{д}}\hat{\text{в}}\hat{\text{д}}\hat{\text{ь}}$ л. 3а, $\text{п}\hat{\text{р}}\hat{\text{р}}\hat{\text{к}}\hat{\text{з}} \text{ } \hat{\text{с}}\hat{\text{ѡ}}\hat{\text{ѡ}}$ л. 3б, $\text{п}\hat{\text{р}}\hat{\text{р}}\hat{\text{к}}\hat{\text{з}}$ $\hat{\text{а}}\hat{\text{м}}\hat{\text{о}}\hat{\text{с}}\hat{\text{ь}}$ л. 4а (по-долу само $\hat{\text{а}}\hat{\text{м}}\hat{\text{о}}\hat{\text{с}}\hat{\text{ь}}$), $\text{п}\hat{\text{р}}\hat{\text{р}}\hat{\text{к}}\hat{\text{з}} \text{ } \hat{\text{м}}\hat{\text{а}}\hat{\text{л}}\hat{\text{а}}\hat{\text{х}}\hat{\text{ѡ}}$ л. 5а (по-долу $\hat{\text{м}}$), павль $\hat{\text{а}}\hat{\text{п}}\hat{\text{л}}\hat{\text{ь}}$ 7а и т.н. Там обикновено са изнесени и изписаните в червено инициални букви.

С оглед на класификацията на Е. Дьомина (Дьомина 1968) ръкопис 119 (137) се **причислява към дамаскини от III група**, а с оглед на формата на показателното наречие (*тогази, тогизи, тогива*) дамаскиният спада към групата **тогива** (Велчева 1964).

Неслучайно посочените по-горе преписвачески средища се възприемат като школи, тъй като както в украсата, така и в писмото има такива устойчиви елементи и образци, които създават определен канон и очертават облика на продукцията им, превръщат се в маркери за оразличаването им от практиката на други скриптории. От друга страна, школуваните почерци по посока на унификация на писмените знаци затруднява идентифицирането на отделните преписвачи, особено тези, които представят една и съща школа и притежават почти в еднаква степен развити умения и преписваческа техника. Много често сред тях има изключително добри преписвачи (вж. за това Радославова 2015: 137; Младенова, Велчева 2013: 11; Вълчанова 2013: 181; Тончева 2009: 220), които обаче потъват във времето в анонимност.

Такъв е случаят и с ръкопис 119 (137) в НБИВ (наречен още Сливенски дамаскин (съкр. СлД) според надписа „Сливен“ на форзаца на книгата). Както беше посочено, в дигиталния каталог на НБИВ СлД е отнесен към началото на XVII в. и е посочен като дело на Ав. Димитриевич: „макар и

неподписан, някои изследователи (?) причисляват по калиграфски белези ръкописа към работите на Аврам йерей Димитриевич, преписвач от Карловско-Аджарската книжовна школа“.

Приемайки написаното само като предположение, направихме подробен анализ на графичната система на СлД (вж. Иванова 2015), което показва, че преписвачът на СлД си служи с късния търновско-ресавски правопис (частично юсов – употреба само на ѡ), силно адаптиран на фонетично равнище с оглед отразяването на тогавашната разговорна (диалектна) българска реч¹⁴. Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на к. Основният текст е създаден от един копист, почеркът издава опитна ръка с определено калиграфски умения. Буквите в редовете са с лек десен наклон, все черти, които издават близост с практиката на карловско-кукленската традиция.

За сравнение на графичните особености в практиката на СлД и на представителите на Карловско-Кукленската школа бяха привлечени следните атрибутирани ръкописи: Аврамовият сборник от 1674 (с безспорно авторство на Ав. Димитриевич, като се съди по останените от него 2 приписки), Минея за септември от Кръстьо Граматик от 1696 г. (№ 49/ 43) от ръкописната колекция на НБИВ и с дамаскини, за които има данни, че са излезли изпод перото на йерей Аврам (Троянски дамаскин – съкр. ТД и Нов Троянски дамаскин НТД – вж. Василев 1979), а също с Кръстьовия празничен миней, НБИВ 46 (85) и с факсимилета от Ловешкия дамаскин (вж. Младенова, Велчева: 2013: 11–12).

Наблюденията и сравненията с посочените източници показват доста голяма близост на СлД по украса и по графика, но има и известни различия между тях. Това е естествено, като се има предвид характерната за тази книжнина вариантност. Макар украсата на СлД да не е богата и пищна, както тази в работите на Аврам Димитриевич и Кръстьо Граматик, явно е, че преписвачът на СлД притежава солидна школовка – придобита вероятно в манастирските скриптории или в работилниците на даскали и граматичи. Почеркът е равен, обработен, задрасквания никъде не се срещат, забелязана е една-единствена грешка на л. 38а, която е умело поправена, а на 2–3 места в целия текст са залепени тънки ивици хартия, за да закрийт неправилно написана дума, а отгоре грижливо е изписана правилната форма. Всичко това дава основание да се предположи, че лицето е професионален преписвач.

Формата на част от буквите съвпада до голяма степен с тези от сравняваните паметници (Повече за графичните особености на СлД в съпоставка с посочените източници вж. у Иванова 2015). Почти пълно **съвпадение** има при изписването на следните букви:

- Малка буква а и стилизираните ѥ 2 варианта – първият с дълга и опасваща я опашка; вторият с много висока хаста; голяма буква Ѧ и стилизираният ѧ вариант обикновено са изписани с червено мастило.

- Фонемата [и] се изписва с три алогографа: и, ї, і по еднакъв начин; **ы** също – с малък ляв наклон на чертичката.

- Широко **Є** – с дълго, изнесено напред езиче – практика, срещана в ръкописи от XV и XVI, а също и преди това¹⁵. Използва се и в стилизиран вариант със силно изнесено езиче, за да запълни оставащото празно място на реда. С подобна конфигурация се пише и главна буква **Є**.

- Еднакво се изписва малко **з** с ъглеста горна част и с долна част под реда, както и **з**, а също и буквите **л, м, н, о, п, р**. Специфично се изписва в СлД и голяма буква **М**, чийто среден компонент стига далеч под реда, като подобна форма има буквата и в разглежданите паметници (вкл. ЛД, ТД и НТД), в които се възпроизвежда графически образец от старата писмена традиция (вкл. XIV в.). При малко **к** двата компонента са разделени; **к, в** се изписват с ограничител, изнесен доста напред; **х** е с удължения под реда, **ц** е с малък лек ляв наклон на средната черта, идентичност при изписване на **ц** (с почти права дясна част до долу), а също **ш, ъ, ъ**.

- Малко **т** се изписва по 3 начина: обикновено **т**; широко **т** (3-компонентно, подобно на съвременното ръкописно **т**) със спуснати до реда рамене; и вариант, който се извисява високо над реда с развито рамо само в лявата част (характерно и за старата ръкописна традиция в паметници от XIV, XV и XVI в.) в думи като *с7адо, поѹце7е* (този алогограф по-рядко се използва в СлД).

- Чашковидното ъглесто начално **У** в червено и малка буква **ч**, изписвана с много плитка чашка; двата алогографа на буква **в** – обикновен и с две овални части (е). Последното изписване освен за разглежданите паметници е характерно и за среднобългарски паметници от XIV век (вж. напр. 16 слова на Св. Григорий Богослов, преписани от Пръвослав/Първослав за търновския логотет Мита – Спасова 2014).

Съвпадения при алогографи, които в СлД рядко се употребяват:

- Буква **ъ** се изписва и с доста високо над реда байраче в предлога *сЪс* и в представката *сЪ-*.

- По два начина се изписва и ятовата гласна – с пресечна права чертица в рамките на реда, и с извисена вълнообразна черта над реда, т.нар. кобилица – практика, характерна за среднобългарското писмо (вторият вариант в СлД се използва по изключение, и то в случаи, когато е останало малко място за писане в края на реда).

- Ав. Димитриевич и Кръстьо Граматик изписват по приблизително еднакъв начин диграфа *оу* в начална позиция, **ук** се изписва както опростено, така и с лигатурното стилизирано **Ѹ**, докато в СлД се пише само в един, бързописен вариант – **Ѹ** с широко разперени горе криле, дяс-

ната част по-висока (среща се като вариант и в търновски паметници от XIV в.).

- **Ж** се изписва в два варианта от Ав. Димитриевич и Кръстьо Граматик – нормално **ж**, както е в СлД, а другият алогограф – с дълга хаста, окръглено дясно рамо (почти като **ф**) и доста дълга вертикална черта от средата на хастата надолу – е чужд на практиката на СлД.

Разлика има и при очковидно **о** – при двамата книжовници се използват два варианта – едноточково **о** и двуточково **о**, докато в СлД буквата се пише само с две точки **о**.

- Повечето надредни знаци в сравняваните паметници са идентични, като се спазват едни и същи правила при тяхната употреба: паерчик, оксия, единичен и двоен гравис, надредно **м** е бързописно, ясно изписано. У Кръстьо Граматик се забелязва склонност за по-често надредно качване на букви и части от думата, за разлика от практиката на Ав. Димитриевич. Между двамата книжовници има някои различия и при изписването на ударението. Титлата за съкращение у Ав. Димитриевич и Кръстьо Граматик е вълнообразна, докато в СлД е от двата вида, но с преобладаване на геометричната форма.

Наблюдението над графиката в разгледаните паметници потвърждава констатациите в специализираната литература, че пъстротата и вариантността в изписването на буквите е характерна особеност в дамаскинската практика. Въпреки множеството пълни съвпадения, които се откриват в писмото на Кръстьо Граматик и Аврам Димитриевич, наблюдението показва и специфика при изписването на някои графемите¹⁶ и техника, която не е характерна за Аврам йерей, а само за ученика му, напр. когато последният пише т.нар. „средногорско К“ в предлога **къ**, байрачето на **ъ** пресича горния компонент на **к** или при очковидното **о**, което е стилизирано чрез вътрешна фигура на око, понякога оцветено в синьо.

Тези и други специфични черти в графичната практика на Кръстьо Граматик, вкл. използването на синкретични букви – вплетени **т** и **р** думи като *страх*, *страстей* или **р** и **ѳ** – напречна черта горе на общата хаста (характерни и за писмото от XIV, XV и XVI в.) оразличават писмото му от ортографията на учителя му, а също и от СлД. Разлика има и при изписването на малко **є** с обли краища (у Кръстьо Граматик), докато в СлД е с ъгловати краища – почти под прав ъгъл и др.

Една от съществените разлики, която оразличава графиката на кописата на СлД от тази на Аврам Димитриевич и Кръстьо Граматик е изписването в нов, по-рядко срещан вариант на т.нар. „специфично етрополско“ **К**. При **К** и при двата формата (главна и малка буква) между лявата част и хастата има разстояние. От своя страна и малка, и голяма буква **к** се изписват по два начина:

1. Хастата е отделена от втория компонент, който в горната си част е леко маркиран – удебелен или засечен. С посочения първи начин на изписване на **К** (с фронтален компонент, раздалечен от хастата) СлД бележи пълно съвпадение с Аврамовия сборник и с Празничния миней на Кръстьо Граматик, а също с ТД, НТД и ЛД.

2. Вторият начин на изписване на **К** е специфичен – при него хастата е с дългообразна форма, която отива доста под реда. Успоредно до нея **със същата дължина и форма** е изписана (без вдигане на перото) горната част на буквата, като за нея е закачен долният ѝ компонент точно на реда, така че се образува тъп ъгъл, в който като в гнездо се разполага съответната следваща буква в думата.

Първият вариант е засвидетелстван в ТД, НТД и в повечето случаи в ЛД, където тази „двойна дълговидна“ хаста липсва, понеже горният компонент не слиза под реда) и по този белег конфигурацията на буквата в СлД е по-различна. Единствено такъв образец намираме в ЛД¹⁷ в ограничен брой примери, и то само в отделни части (в частта За второто пришествие, Слово Павлово – вж. по изданието на Младенова, Велчева 2013: 12; ЛД, Приложение, л. 36а, 37б, 53б, 82б, а на л. 83а се виждат и двата варианта).

Тук може да се поразсъждава върху тази графична особеност, която би могла да се обясни с възможността за избор на книжовниците от XVII в. и свобода да проявят иновативност и творческа индивидуалност, допускайки вариантност в писмената си практика, а от друга страна, съвпадението при изписването на „двойното дългообразно“ **К** в СлД и в отделни части на ЛД (най-вече в Слово за второто пришествие) едва ли е случайно – дали в този случай не може да се допусне пряко участие на анонимния копист на СлД и в преписването на ЛД в посочената част? (в устен разговор по повод на моята констатация за съвпадението на варианта на специфичното средногорско **К** в рък. 119 (137) със същата конфигурация на буквата в някои части на ЛД Д. Радославова сподели подобно мнение¹⁸).

Наличието на спорадична вариантност говори за освободеност и възможност за излизане от рамките на старите предписания и създаване на нов канон – с цел естетизиране и разнообразяване на формата на буквите или с оглед на по-голямата рационалност и функционалност на писмото (използване на бързопис), но не и за драстично отклонение от нормата, която присъства в практиката на Карловски-Кукленската школа.

От друга страна, посочените, макар и малък брой специфични черти в графичната практика на преписвача на СлД, индивидуализират писмото му и го разграничават от това на Аврам Димитриевич и на Кръстьо Граматик. Следователно можем да направим извода, че копистът е високо подготвен книжовник, съвременник на именитите представители на Карловско-Кукленската школа и техен последовател (засега анонимен).

Анализът показва също, че по някои свои специфики в графиката и техни-

ката на оформление на отделни букви, ръкопис 119 (137) се отличава от привлечените за сравнение паметници, което поражда съмнение относно твърдението/предположението, свързващо Аврам Димитриевич с преписването на разглеждания тук паметник. Поради същата причина и Кръстьо Граматик едва ли е преписвачът на СлД. Но едно е сигурно – този анонимен книжовник¹⁹, създал ръкописа си с естетически вкус, коректност и прецизност през последните две десетилетия на XVII век, принадлежи към Карловско-Кукленската калиграфска школа²⁰ и е неин достоен представител.

Другият важен извод е свързан с датировката на паметника, който, както сочат водните знаци на хартията (произведена в периода 1680–1690 г.), по всяка вероятност е преписан през последните две десетилетия на XVII век. За това сочи и доброто качество на използваната хартия, изящната украса и фино нарисуваните/възпроизведените миниатюри. И без да спада към луксозните книги, характерни за XVII век, СлД е свидетелство за високата школовка, филологически усет и естетически критерии, които притежава анонимният книжовник.

БЕЛЕЖКИ

¹ В редица изследвания има данни, че връзки на посочените средища е имало и с монашеските общности в манастирите в Атон (Ангелов 1977: 97 и сл., Станчев 1982: 80, Гергова 2004: 435 и др.).

² В научното пространство битуват и други названия – Аджарска, Карловско-Аджарска, Кукленска книжовна школа и др.

³ Написан е на 626 листа хартия по 32 реда и съдържа Псалтир, Месецослов, Иисусова служба, водосвет, календарни таблици, Житие на Алексей човек божи и др. Календарните таблици и Житието на Алексей са на новобългарски език. Аврамовият сборник е една от най-красиво изработените книги от XVII век. Писмото е на хубав, дребен полуустав с богата украса в балкански стил и съдържа всички видове ръкописни украшения: заглавки, заставки, миниатюри. Особено много и разновидни по форма, големина, украса, цветове и с добавки (вкл. човешки лица и очи) са заглавките. С великолепна багрена хармония от бяло, кафяво, злато, червено, синьо са изпълнени сложните плетенични заставки (Цонев 1920; Голяма енциклопедия България. Том 1. София, Книгоиздателска къща „Труд“, 2011, с. 15).

⁴ Според авторките на изданието наскоро Ловешки дамаскин той е преписван от няколко неизвестни книжовници, а по различни белези те го свързват с карловско-кукленската традиция (Младенова, Велчева 2013: 11).

⁵ Единични тетради, съдържащи само *Слово за второ пришествие*, са още следните дамаскини: ръкописите № 730, № 1072, 1202 в НБКМ и № 20 в Регионалния исторически музей в Шумен.

⁶ Б. Цонев не споменава каква е контрамарката на хартията.

⁷ Аврам Димитриевич е роден в с. Сушица (дн. Карлово) (за годината на раждането му няма точни данни, в научните среди варира тезата, че годината на раждане е между 1620–1630 г.). Предполага се, че между калиграфа „грешния“ Димитър и Аврам има родова връзка – между баща и син (вж. Радославова 2015: 484). Учил е в Етрополския манастир „Варовитец“. Името му е свързано с Аджар-

ското книжовно средище, което през XVII в. бележи разцвет – там по същото време се трудят поп Йовко, поп Живко, даскал Недялко и неговият син даскал Филип. Името му се свързва и с Кукленската калиграфско-художествена школа, предполага се, че той е пребивал там и е имал ученици, сред които е и най-талантливият му ученик Кръстьо Граматик (Василев 1976: 29; Ангелов 1977: 97–114).

⁸ Авторката дължи благодарност на зам.-директора на НБ „Иван Вазов“ – Пловдив г-жа Антоанета Лесенска, на гл. библиотекар г-жа Венета Ганева и на експерта Петко Георгиев в отдел „Специални сбирки“ за съдействието в процеса на проучването и за предоставените отлични условия на работа.

⁹ Вж. Приложение № 2 и № 3.

¹⁰ Вж. в приложение № 4.

¹¹ Знакът на короната е взет от л. 20, на полумесеца и звездата – л. 21, на контрамарката – л. 23.

¹² Най-вероятно вторият копист се е упражнявал при изписването на отделни букви, като се е опитвал да имитира графичното им оформление в оригинала.

¹³ Това се вижда от двата текста на л. 53а, 53б.

¹⁴ Правописните особености са предмет на друго изследване (вж. Иванова 2015а).

¹⁵ Вж. напр. Спасова 2014: 16 слова на Св. Григорий Богослов. (Фототипно издание на ръкопис 674 на НБКМ).

¹⁶ В Кръстьовия Празничен миней – НБИВ, 46 (85) (с предполагаеми автори Кр. Граматик и Ав. Димитриевич) ясно се открояват синкретични букви (също и в другите минеи на Кръстьо Граматик), както и стилизирани букви с дълги опашати концовки в края на листа (л. 29–30), характерни за среднобългарската ръкописна книга (XIV в.).

¹⁷ Примерите са дадени по публикуваните факсимилета на Ловешки дамаскин, паметник от XVII в. (Младенова, Велчева, 2013), който се намира в Регионалния исторически музей – Ловеч.

¹⁸ Тук е мястото да благодаря на д-р Диляна Радославова за проведените професионални разговори, които бяха много полезни в процеса на работата ми над СлД.

¹⁹ За анонимността на преписвача изказва предположение и Д. Радославова наред с още редица други анонимни автори, последователи на тази калиграфска школа (Радославова 2015: 241).

²⁰ Възможно е дори да е пряк ученик на Ав. Димитриевич.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1976: *Ангелов, Б.* Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен), Карловско. Книжовната дейност на Аврам йерей Димитриевич. – В: Известие на НБКМ. София, 14 (20), с. 37–51.

Ангелов 1977: *Ангелов, Б.* Ст. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. София.

Ангелов 1983: *Ангелов, Б.* Старобългарско книжовно наследство. Литературни изследвания. София, Наука и изкуство.

Василев 1979: *Василев, В.* Троянски дамаскин – български паметник от XVII век. Към характеристиката на писмеността на ранния новобългарски период. Автореферат за присъждане на научната степен к.ф.н. София – БАН, ИБЕ.

Василев 1980: *Василев, В.* Дамаскините в българската книжовна традиция. – В: Вековни български езикови традиции. София, с. 107–110.

Велчева 1964: *Велчева, Б.* Показателни местоимения и наречия в новобългарските поетични от XVII и XVIII век. – В: Известия на Института за български език. София, изд. на БАН, кн. X, с. 159–233.

Вълчанова 2013: *Вълчанова, С.* Йерей Аврам Димитриевич – един книжовник от Карлово и неговото културно наследство. – В: Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филологии, т. 51, кн. 1, Сб. А. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, с. 174 – 182.

Гергова 2004: *Гергова, А.* Българска книга. Енциклопедия. (Съст. А. Гергова). София, Москва, Пенсофт.

Дьомина 1968: Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Ч. I, София, Издателство на БАН.

Дьомина 1985: *Демина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Ч. III, София, Издателство на БАН.

Иванова 2015: *Иванова, Д.* За един малко познат дамаскин от края на XVII век в ръкописната колекция на Народната библиотека „Иван Вазов“, Пловдив. – *Съгласно*. Е-списание в областта на хуманитаристиката за българистични изследвания в периода X–XXI век.

Иванова 2015а: *Иванова, Д.* Дамаскините от XVII век. Ръкопис № 119 (137) от сбирката на НБ „Иван Вазов“, Пловдив (с оглед на ортографията). – В: Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Филологии, т. 54, кн. 1, Сб. А. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“ (под печат).

Караджова 1994: *Караджова, Д.* Котленският книжовен център през XVIII век. Пловдив.

Младенова, Велчева 2013: *Младенова, О., Б. Велчева.* Ловешки дамаскин. Новобългарски поетичен от XVII век. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Младенова 2011: *Младенова, О.* Нов поглед към взаимоотношенията на новобългарските дамаскини от XVII в. – В: Мусакова, Е., Е. Узунова (съст. и ред.) Етрополската книжовна школа и българският XVII век. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, с. 132–144.

Мусакова 2015: *Мусакова, Ел.* Луксозните ръкописи на XVII век. – В: По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касаров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, с. 247–204.

Петканова 2003: *Петканова, Д.* Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново, Абагар.

Радославова 1997: *Радославова, Д.* Още за ръкопис № 917 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Научен център „Преславска книжовна школа“. Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, с. 106–118.

Радославова 2007: *Радославова, Д.* Книжовните средища в българските земи през XVII век. Специфика на ръкописната продукция. – Слово и Вяра. Международна научна конференция 90 години от рождението на проф. Боню

Ст. Ангелов. 18–19 октомври 2003 г. Стара Загора. Велико Търново, изд. ПИК.

Радославова 2010: *Радославова, Д.* Репертоарът на българските ръкописно паметници от XVII век като източник за проучване на книжовните средища. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“. София, Институт за литература – БАН.

Радославова 2015: *Радославова, Д.* За Карловско-кукленската калиграфска школа и нейните ръкописи. – По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, с. 237–246.

Райков 1971: *Райков, Б.* Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. – Старобългарска литература, 1, с. 263–289.

Райнов 1925: *Райнов, Н.* Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив. София.

Спасова 2014: *Спасова, М.* 16 слова на Св. Григорий Богослов. (Фототипно издание на ръкопис 674 на НБКМ). Изготвил изданието М. Спасова, гл. редактор Т. Славова. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Стоянов 1973: *Стоянов, М.* Украса на славянските ръкописи в България. София.

Станчев 1982: *Станчев, Кр.* Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“, постъпили след 1920 г. София, изд. на Народната библиотека „Кирил и Методий“.

Станкович 2012: *Станкович, Р.* Водени знаци хиландарских српских рукописа XVII века. Београд.

Тончева 2008: *Тончева, Хр.* Към състава на Аврамовия сборник – ръкописен паметник от 1674 г. от сбирката на Пловдивската библиотека. – Интеркултурният диалог – традиции и перспективи. Международна славистична конференция. Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Т. 46, кн. 1, сб. А, Езикознание. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, с. 117–123.

Тончева 2009: *Тончева, Хр.* Календарът в Аврамовия сборник. – Старобългарска литература, кн. 39–40, с. 220–234.

Христова, Караджова, Икономова 1982: *Христова Б., Д. Караджова, А. Икономова.* Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. Т. 1. София, НБКМ.

Цонев 1920: *Цонев, Б.* Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека. София.

Приложение № 1

л. 1а (начална страница)

дамаскѹна инока иподѣдакона и истѣдита.

слово зѣвтора пришьствие г҃а нашего iv х҃л̄ и за антихрїста

слово зъвтора пришьствѣіе гѣ нашего ичѣ хѣ и за антихрїста
блѣви оуѣ . о , замлїтвь стѣ
законь имать ца'рїе, блвенїи хрїтіане,
кога цѣтъ даїдѣть на вѣискъ,
'а тїе прѣвѣнь пѣснать свої людіе,
та вїдѣтъ по:внїа градѣве.
къдѣто цѣ дапомїне царь . дѣкажѣ

л. 16

на 'онїа людіе . замь даизлѣзѣть
дагѣ посрѣцнать идагѣ почетѣть
катѣ царѣ .

Приложение № 2

Приписка на л. 53а, написана от втора рѣка
Текстът е без заглавие, липсва началото
Съдържанието се отнася за Св. Георги и ламята

(лист 53а е скъсан в началото)

... чѣ стѣна нѣтова мѣсто

'инейсе кѣто чѣ иде вѣвойска ивхожѣси
накаппѣокиска землѣ нананеговатаси
бащнина нѣкатосе приближи натѣвамѣсто
дѣто езерото ивїдѣтъ момѣта плачеше томѣ
тѣврдѣ ивѣзирашесе ирѣ еи стѣ дивѣце
что стѣишь тѣка и плачѣшь идѣвѣца кѣтѣ вїе
[ста?] гевѣгїа и кажемъ бѣжѣ гпѣдине мои вѣтѣка
[с]коро данезмрѣшь вѣ злѣ съмъртъ четѣ видѣ
[к]акоѣ хѣбавѣ тѣсе чюдѣтъ на твоѣта млѣдѣсть
(скѣсано) [идѣоб]рїна зацо сички вѣгаха вѣтова езеро
(скѣсано) амїкаксї смѣвїль тѣси дѣшалѣ натѣва езеро
(скѣсано) [дазаг]инѣшь вѣзлѣ съмъртъ амї вѣше скѣро
[д.]а нѣ бѣдѣшь їти корѣанѣ лѣкаѣамѣ змїно

и̇ ледаха сички гражене горѣ ѿквалите кзъмѣ
езерото каще ламата дапоглъне момата
итогиѡа каже стѣ геѡргие коиса тиа людиѣ деѡто глѣаѣтъ издалече
ивздишатъ тврѣдѣ зѡт... (не се чете)
ирече момата къ стѣмѣ много е ... (размазано)
много е ... (размазано) та не мога ти сичко доказа (листьѣ е скъсан)

Приложение № 3

Приписка на л. 53б (от втория писач)

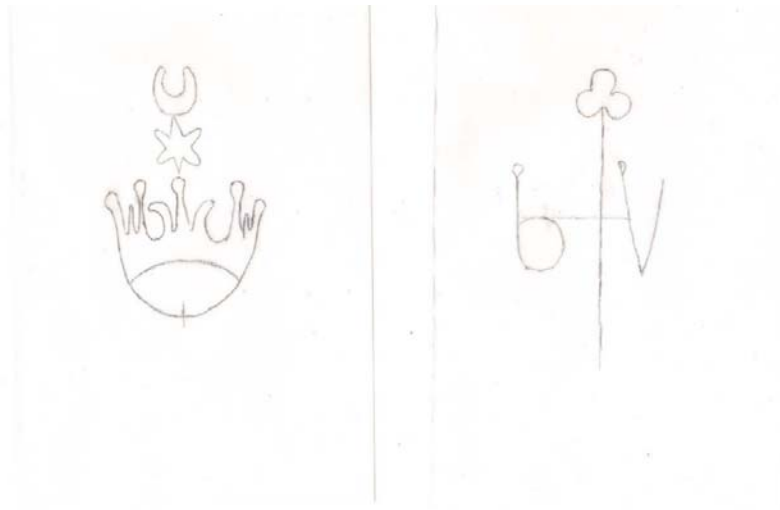
Молитва за вино

Млѣтва навино и (не се чете)
Гди Бже нашѣ, блгѣи, и члвекѡлюбче
призри навино, сѣ, и навкзшлющѣхъ
ѡнегѡ, и блговне, ѡкоже, блгловилѣ,
еси, силоамскѡю кзпелѣ,
истѣденецѣ, ѡковѣлѣ и ча (не се чете)
стѣхъ своихъ аплѣ; иже, пришедѣи
во кѡннѣ, калнѣлейскѡю, и блгловилѣ,
еси шестѣ водѡнос ѡводѣ, во вино приложѣ:
ѡславѣ, свою, гавѣлѣ, сѣ
своимѣ оученикомѣ и аптѡлѡ са (не се чете)
Гди послѣ стѣиѣ свѡй, дѡхѣ, нав (не се чете)
сѣи, и блгловѣе, ѡменемѣ, твоимѣ
стѣимѣ: ѡко ти еси блговѣи и ѡсцѣлѣи .
всѣческѣа, Хрте, Бже нашѣ, ѡтебѣ, слѡвѣ,
воужелѣдемѣ, собѣ началнимѣ • твоимѣ
ѡцѣмѣ, ѡсопре стѣимѣ, ѡблгѣимѣ ѡживѡтворѣцимѣ,
твоимѣ дѡхомѣ.
† нине ѡпрѣно . ѡво вѣки вековѣ, ѡминѣ+

Приложение № 4

Фигура 1. Воден знак 119 (137)

2. Контрамарка

✉ Проф. д.ф.н. Диана Иванова, Катедра „Български език“
Филологически факултет, ПУ „Паисий Хилендарски“
ул. „Цар Асен“, 24, 4000 Пловдив, България
dpivanova@abv.bg

✉ Prof. D. Sc. Diana Ivanova, Department of Bulgarian Language
Plovdiv University Paisii Hiledarski
24, Tsar Asen Str., 4000 Plovdiv, Bulgaria
dpivanova@abv.bg